

Die uw jeugd vernieuwt als die van een arend

De Reformatie

Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven

Vreemde ogen onder de loep

Schooldagtoespraak

Een Amerikaan is geen Nederlander en een Duitser geen Fransman. Europa is geen culturele eenheid. De Nederlandse samenleving evenmin. Ons land is de afgelopen twintig jaar drastisch van kleur en aard veranderd. Turkse en Marokkaanse allochtonen; Surinamers, Antillianen, asielmigranten uit de Derde Wereld. Mensen die dezelfde Nederlandse nationaliteit bezitten, maar met heel verschillende achtergrond.

dr. F. van der Pol ■

In dit nummer

<i>Kerkelijk leven - F. van der Pol</i>	
Vreemde ogen onder de loep	41
<i>Meditatief - H.P. Dam</i>	
Heilig is Hij!	45
<i>Wandelen met God - J.T. Oldenhuis</i>	
"Wij knielen voor uw zetel neer"	46
<i>Achtergronden - H. Post</i>	
In het begin schiep God de hemel en de aarde	48
<i>Achtergronden - H. Veldman</i>	
Van rechtzinnig tot vrijzinnig (VIII)	51
<i>Uit de kerken</i>	54
<i>Voetnoten - K. de Vries</i>	
Pastoraat op pagina 2	55
<i>Persberichten</i>	56

De oude Nederlandse identiteit is een fictie. Hoeveel lopen er nog op klompen, met een tulp in de hand, bij de bekende molen? Den Haag investeert in minderhedenbeleid. We hebben een minister voor Vreemdelingen zaken en Integratie. Er is een instituut voor Multiculturele ontwikkeling. De positie van allochtonen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt is volop in discussie. Er wordt gesproken over hun achterstand. De Nederlandse samenleving kent achterblijvers en kansloze vreemdelingen.

Spanningen in een multiculturele samenleving

Ongeveer de helft van de minderheden is moslim. We leven straks al gauw met een miljoen inwoners van Nederland die moslim zijn. Er is behoefte aan islamitisch godsdienstonderwijs voor naar schatting 120.000 moslimkinderen. Er wordt gevraagd naar academisch islamonderwijs.

Onze multiculturele samenleving kent spanningen. Door imams wordt er gepreekt. Minister Verdonk ontving van één van hen geen hand. Een reformatorisch predikant verkon-

digde vanaf de kansel dat democratie uit de duivel is. Zijn godsdienst-politieke uitspraak verhoogt het risico van religieuze intolerantie. Afshin Ellian, hoofddocent aan de universiteit van Leiden, waarschuwde dat de politieke islam Nederland bedreigt. Hij komt zelf uit de moslimwereld. Op de avond van de moord van Van Gogh was hij te gast bij Netwerk. Hij las er een column voor. Over de moordenaar die naar de moskee was gegaan. En over de imam en dat hij alles geleerd had van de Koran. De brief op het lichaam van Van Gogh achtergelaten, sprak duidelijke taal.

Kerk en multiculturaliteit

Generalisaties en vooroordelen liggen al gauw voor de hand. Negatieve beeldvorming over de ander, de manier waarop je je tot de ander richt. Interculturele communicatie heeft het niet gemakkelijk. Is er een mogelijkheid om als christen bruggen te slaan?

De rol van de kerk in de multiculturele samenleving staat op de politieke agenda. Burgemeester Cohen van Amsterdam maakte duidelijk dat er iets van de kerken wordt verwacht. In de multiculturele samenleving zouden kerkmensen veel meer normen en waarden moeten overdragen en uitdragen. Minister Donner van justitie gaf aan dat de kerken zich vooral zouden moeten bezighouden met de vraag 'waartoe' en 'waarom' wij in Nederland met elkaar samenleven.

Hoe kijken wij christenen naar culturele minderheden en vreemdelingen om ons heen? De dominante plek van de kerk in de Nederlandse samenleving is al lang verleden tijd. De kerk is uit haar machtspositie gevallen. Gelukkig. Nu kan zij zich weer bezig gaan houden met waar ze werkelijk voor is: de wereld dienen met hoop; met zeer blijde boodschap; het Evangelie van God.

de eerste christenen bouwden een naam op in het betonen van barmhartigheid en sociaal werk

Vreemde ogen onder de loop, dat levert in de praktijk van alles op. Zelfingenomenheid? Vooroordelen? Jezelf afsluiten in het eigen gelijk? Je samen met anderen opsluiten in de eigen religieuze groepscultuur? Of: een missie uitdragen vanuit gelovige inspiratie, het samen door Christus gegrepen zijn?

Vroege christenen in een multiculturele samenleving

Een positieve kijk op de multiculturele samenleving is mogelijk. De geschiedenis van christenen vóór ons toont het. Ik bedoel niet het christelijk aandeel in de slavernij. Ook niet de kruistochten met massale slachtpartijen door

Hollandse christenen tegen Turkse moslims in Palestina; ook niet de afwijzende houding van middeleeuwse christenen en reformatoren tegenover de Joden. Die 'zwarte' bladzijden uit het christelijk verleden zijn er. Ze hebben alles te maken met theologische vooroordelen. Er zijn gelukkig ook andere voorbeelden; van christenen met een positieve, open houding naar mensen uit andere cultuur; stimulerende voorbeelden van zich niet afsluiten voor mensen met een andere religie.

De eerste christenen kwamen voor hun Heiland uit. Zelf waren ze culturele minderheid. Ze leefden in een wereld vol vooroordelen. Toch leefden ze het Evangelie voor. Ze leefden niet langs andersdenkenden heen. Ze probeerden contacten te leggen, en gaven verduidelijkende informatie over zichzelf. Gemotiveerd droegen ze de christelijke boodschap uit. De eerste christenen namen het eigen gedrag en dat van anderen onder de loop. Ze communiceerden naar hun omgeving wat bij christenen als gepast en ongepast gedrag werd beschouwd en ze gaven ook aan waarom. Ze verwoordden de eigen gedachten en gevoelens. Ze verhelderden de leefwijze van de christenen. Ze bespraken de culturele verschillen open.

Justinus

Neem Justinus de Martelaar. Hij had een hele zoektocht naar de waarheid achter de rug. Tot hij een oude man ontmoette, die tegen hem zei: "Lang voor in het cultureel hoogbeschaafde Griekenland beroemde denkers leefden, waren er al mannen die in de kracht van de Geest gesproken hebben. Zij kondigden de Verlosser van zondaren aan". Die oude man communiceerde zijn christelijk geloof. Zo kwam Justinus tot geloof. En toen? Toen ging hij er zelf ook over spreken.

Bewust zocht Justinus toenadering. Hij ging met mensen uit andere culturen om, verplaatste zich in de ander en zocht naar een goede gelegenheid om de boodschap van Christus kwijt te kunnen.

Op een dag liep hij met een paar anderen te wandelen. Een van de wandelaars zei tegen hem: "Jullie christenen hechten geloof aan een belachelijk verhaal". Een paar mensen begonnen te lachen. Twee haakten er af. Aan wie achterbleven, vroeg Justinus: "Waarom veroordelen jullie onze gebruiken? Waarop baseren jullie dat eigenlijk?" Justinus nam vreemde ogen onder de loop. Hij ging met andersdenkenden in gesprek. Dat maakte reacties los. Negatieve, maar ook positieve.

Origenes

In de vroege kerk leefde ook Origenes. Origenes schrijft dat veel christenen in steden en dorpen het Evangelie ter sprake brachten, om mensen voor God te winnen. Hij vermeldt dat er in die begintijd nog maar weinig christenen

waren, maar dat die vanaf het begin bewust op alle mensen hebben willen inwerken met het Evangelie. Door die open houding zijn toen overal gemeenten ontstaan. Al vormden de eerste christenen in hun maatschappij maar een kleine minderheid, toch vielen ze op. Ze maakten reclame voor hun Here en Heiland. Ze combineerden geloofstrouw met openheid.

de kerk is uit haar machtspositie gevallen, gelukkig

Een onbekende schrijver, geen christen, verwoordde die wereld-open houding 1800 jaar geleden zo: "Christenen verschillen van de andere mensen niet door hun woonplaats, ook niet door hun taal of aparte gebruiken. Want nergens wonen ze in aparte steden. Ze spreken ook geen eigen taal (...) In kleding en voedsel en in andere zaken van het dagelijkse leven richten ze zich naar de gewoonten van het land. Toch hebben ze iets heel eigens". De eerste christenen presenteerden de christelijke godsdienst op zo'n manier dat de afstand met de cultuur zoveel mogelijk werd overbrugd. Tegelijk was voor iedereen duidelijk: christenen hebben een eigen identiteit. Die combinatie viel op.

De Origenes van daarnet vergeleek de god van de Griekse wijsgeer Plato met die van de bijbel. De Platoonse god is volgens Origenes niet in staat de harten van mensen te veranderen. En dat betekent dat ook de levensstijl van deze wijsbegeerte niet radicaal vernieuwend kan zijn. Met christenen staat het volgens Origenes heel anders. Christenen bidden voor andere mensen, zelfs voor hun vijanden. En christelijk liefdesbetoon overtuigde andersdenkenden. Die gaven zich gewonnen omdat ze het gedrag van hun gelovige burens zagen of hen hadden meegemaakt in het zaken doen.

Tertullianus

Een andere oudchristelijk schrijver, Tertullianus, vertelt dat christenen geld bijeenbrachten om armen te begraven, ouderloze kinderen te verzorgen, om bejaarden te helpen, om schipbreukelingen bij te staan en om het lot van slaven in de mijnen en dat van gevangenen te verbeteren.

De eerste christenen bouwden een naam op in het betonen van barmhartigheid en sociaal werk.. Voor ons is dat een signaal om als christenen aan kansarmen in de samenleving ook sociale bewogenheid te tonen.

Dezelfde Tertullianus stelde aan de culturele leiders van zijn tijd de vraag: "Maar zijn wij dan geen mensen die samen met u hetzelfde bestaan delen, dezelfde levensmiddelen gebruiken? Wij leven niet zonder een vleesmarkt, badhuizen, winkels, fabrieken, herbergen en

marktdagen. Wij leven met u samen, in deze wereld. Wij zijn ook matrozen, wij dienen ook in het leger, wij zijn ook boer en vertegenwoordiger".

We zien hier de leden van de christelijke kerk bezig in het Romeinse rijk; christelijke gemeenschappen die vooral in stedelijke gebieden gevestigd waren. In het grote Romeinse rijk waren ze maar een kleine religieuze minderheid; tegelijk wisten ze zich volop burger, maatschappelijk betrokken, met verantwoordelijkheidsgevoel en sociale inzet naar de zelfkant van de Romeinse cultuur. Zo zelfs dat een niet-christelijke Romeinse keizer over hen schreef: "hebben wij dan geen oog voor hun goedwilligheid tegenover vreemdelingen en voor hun levensstijl?"

Kerktaal in een multiculturele samenleving

Nadat het Romeinse rijk was onder gegaan, ontstond in Europa een nieuw christelijk rijk. Het bestond uit vele volken: Gallo-Romeinen, Franken, Longobarden, Goten, Alemannen, Thüringers en andere Germanen, Slaven en Awaren, Bourgondiërs, Friezen, Saksen, Angelsaksen, Iro-Schotten, Denen, Noren, enzovoorts. Het éne staatsverband was een smeltkroes van etnische minderheden; een multiculturele situatie van veelsoortig heidendom en christendom. De invloed van kerk en christendom op deze multiculturele samenle-

door die open houding zijn toen overal gemeenten ontstaan

ving was groot. Toch bleven spraak, sociale regels en maatschappelijke gebruiken doorgaans zeer verschillend. De officiële kerktaal was meestal Latijn. Voor niet-geestelijken kon soms de volkstaal worden gebruikt. De kerk respecteerde daarin culturele eigenheid. Onder de Slavische volken bijvoorbeeld was in de middeleeuwen al het Slavisch de officiële kerktaal voor bijbel en eredienst. De Reformatie brak voorgoed met het kerklatijn. Luther wilde dat Gods Evangelie klonk in verstaanbare taal. Hij wilde de doorwerking van de zeer blijde boodschap in het alledaagse bestaan. Zijn Duitse volkstaalbijbel sprak de mensen aan. De kerk sloot hiermee positief en open op de culturele omgeving aan.

Theologische universiteit in een multiculturele omgeving

Ook onze maatschappij heeft mensen nodig die de boodschap van Christus uitdragen, de navolging van Christus gestalte willen geven; Gods rijkdom voor willen leven. Christenen horen niet thuis in de schaduwkant van de maatschappij. Gods boodschap moet onze multi-culturele samenleving bereiken en verrij-

ken. Christus wil uitstraling krijgen. We mogen geen gezelschap zijn dat zich opsluit in wereldvreemd gedrag en taal. Hebben we voor God een positieve keuze gemaakt? Zagen we dat Hij onverdiend koos voor óns? Dan moet dat naar buiten komen; in eenvoudig getuigenis, in onze manier van kerk-zijn en in ons theologiseren.

de islam mág een plek hebben in het openbare leven

We zijn hier bijeen rond onze theologische universiteit. Een universiteit met een bijzondere identiteit: een gereformeerde universiteit in een turbulente, multiculturele situatie. De vreemdelingen en nieuwkomers in onze maatschappij zijn voor een groot deel religieus. Voor velen is de islam essentieel. Die godsdienst van anderen nemen we serieus. We plaatsen geen spandoeken met moslimhaat. We gooien geen ruiten van moskeeën aan diggelen. De islam mág een plek hebben in het openbare leven. Daar houden we rekening mee. Ondertussen is het onze taak om Gods rijkdom aan het licht te brengen. We denken er over na hoe in de gegeven situatie de boodschap van Gods genade overtuigend kan worden overgebracht. We kijken naar anderen met een christelijk oog. Dat bepaalt onze beeldvorming.

Het christelijk prisma kan tot een valkuil worden. Gewelddadige uitwassen en grensoverschrijding veroordelen we. Maar valkuil zou zijn dat we als christenen stiekem of onbewust toch uitgaan van stereotypen en vooroordelen over mensen uit andere groepen. Dat moet worden voorkomen. Leren omgaan met culturele verschillen is niet zo eenvoudig. Het vraagt aandacht voor ons eigen spreek- en luistergedrag. Op het juiste moment de goede dingen zeggen, vereist oefening in fijngevoeligheid. We moeten onze invoel- en aanpassingsvermogens trainen. In de opleiding wordt kennis over anderen en hun vaak heel andere cultuur bijgebracht. Predikanten moeten in staat zijn de christelijke boodschap passend over te brengen. Studenten moeten leren omgaan met gevoelens van onzekerheid (de onderhuidse angst voor het andere en vreemde). Want naarmate de culturele afstand groeit, zal ook de onzekerheid bij het leggen van contacten groter zijn. Dat vraagt een sterke motivatie om zulke contacten ook werkelijk aan te gaan. En kritische zelfreflectie: waar ga ik voor? Wat is mijn diepste drijfveer? Het heil van Christus voor anderen?

De blijde Boodschap als prisma

Docenten en studenten, wij allemaal staan voor de vraag: Ontvang ik mijn energie en kracht zelf wel uit Gods blijde Boodschap? Sta ik open

voor de kracht van Gods genade ook voor mij. Is Christus het prisma waardoor ik kijk? God wil in onze multiculturele wereld zijn zeer blijde Boodschap kwijt. Dringt Gods Woord mij tot openheid, tot gerichtheid op de ander, tot meevoelen en een ontvangende luisterhouding? Durf ik kwetsbaar te zijn? Doe ik mijn best om het gedrag van de ander te begrijpen en niet uit te gaan van stereotypen en vooroordelen over mensen uit andere groepen? Weet ik generaliserende opvattingen over fanatieke Marokkanen luie Turkse arbeiders, dikdoenerige Duitsers, gekleurde allochtonen en op gemeenschapsgeld terende asielzoekers te vermijden? Kan ik me verplaatsen in hun opvattingen over beleefdheid, vriendschap, gezinsleven, familierelaties en gastvrijheid? Ook door de eigen culturele normen en waarden niet te verabsoluteren? Wint de liefde van Christus het van onze vanzelfsprekendheden en van de vrees voor omgang met mensen van andere culturen?

is Christus het prisma waardoor ik kijk?

De Theologische Universiteit neemt allerlei vreemdelingen onder de loep. Ze beperkt zich niet tot de eigen culturele bril. De anderen bevinden zich onder ons, zitten naast ons in de collegebank: Koreanen, Zuid-Afrikanen, studenten afkomstig uit Syrië, Indonesië, de Ukraine. De universiteit biedt jonge mensen kennis over andere contexten, gewoonten, normen en waarden. Ze leert ook nadenken over eigen gedrag en emoties. De rol van de kerk in de multiculturele samenleving staat op de agenda. Onder Gods zegen willen we werk maken van gemotiveerde christenen, die op de plek waar ze straks gaan werken ook door de bril van de ander hebben leren kijken. Dat werk verder helpen, vraagt ons meedenken en meebidden. Het vraagt ook onze aanmoediging. En het vereist boven alles dat we samen omhoog blijven zien. Christenen vanaf de Vroege Kerk wijzen ons de weg: het is de weg van open en respectvol met de ander in gesprek gaan, het door Christus gegrepen zijn voorleven, én dienstbetoon. Ik hoop dat die christelijke grondhouding ook dit jaar in Kampen wordt versterkt.

Dr. F. van der Pol is hoogleraar in de kerkgeschiedenis voor 1800 en symboliek aan de Theologische Universiteit te Kampen

Heilig is Hij!

Psalm 99: 3,5,9

H.P. Dam ■

Heilig is God.

Hij is de Heilige. Hoogverheven heerlijk. Schitterend van Majesteit.

Zuiver, puur, stralend goddelijk.

Gehuld in licht als in een mantel maakt Hij zich ontoegankelijk voor onze ogen.

Is er iets in Gods wezen dat Hem meer anders maakt als wij dan zijn heiligheid?

Kan de Heilige ooit onze God zijn?

Als zijn heiligheid alleen maar heerlijk is, zouden wij nog als nederige onderdanen aarzelen op de drempel van zijn paleis.

Naderen kan alleen genade zijn.

Kan de Heilige ooit onze God zijn, nu onze zonde zijn heiligheid vreselijk maakt?

Zijn ogen zijn te zuiver om het kwaad te kunnen aanzien.

Het licht van zijn heiligheid maakt onze kleinste zonde tot een schandvlek.

Maakt Gods heerlijke heiligheid Hem niet tot een ongenaakbare God?

Waar brandt de grond niet onder onze blote voeten?

Nu onze kleinheid en onze zonde verlegenheid paren aan vrees, kan naderen tot Hem alleen dubbel genade zijn.

Zou God ooit voor ons zijn heiligheid omfloersen?

Zou Hij het licht van zichzelf dimmen en willen afdoen van zijn heerlijkheid?

Zou Hij, de maatstaf van al wat rein is, ooit onzuiverheid in zijn nabijheid dulden?

Zichzelf ontvankelijk willen maken voor ons?

De Heilige kan niet veranderen.

Hij kan wel het wonder scheppen van een nieuwe weg.

Een weg waarlangs onreinen kunnen naderen tot de Heilige.

God die ons zag in onze zonde heeft ons willen zien.

Door onze zonde heen zocht Hij een weg.

In Christus en door de Geest.

Dubbele genade maakt vrees en verlegenheid tot verwondering.

Ds. H.P. Dam is predikant van de Gereformeerde Kerk te Hardinxveld-Giessendam

“Wij knielen voor uw zetel neer”

wandelen met God

Geweldig klonk het. Je kon de emoties voelen. De preek had gepakt. De prediker had het allemaal ook zo treffend gezegd. Het orgel zette in. Het voorspel eindigde met een snerpende dissonant die riep om de oplossing van het losbarstende lied. En op de diep-donkere dreunende galm van het zware pijpwerk brak het aanzwellende geluid van de gemeentezang zich baan. Dit was zingen. Het galmde door de kerk, het ‘dreunde over den diek’: *“Wij knielen voor uw zetel neer, wij, Heer en al uw lé-éden!”*

J.T. Oldenhuis ■

O ja?

Er knielde niemand. We zaten allemaal rechtop in de bank. We gingen er bij staan, en je kon merken dat het volume van de zang daardoor nog toenam. De organist gooide er nog eens een paar bijzondere akkoorden tegen aan, die niet nalieten de spanning te verhogen. Elke gedachte zelfs aan knielen week verre van ons. En als er iemand geweest was, die daartoe aanstalten gemaakt had, zou hij of zij als een storend element zijn ervaren. Wij riepen wel ‘alle macht hoe hoog, hoe groot’ op, zich ‘diep ootmoedig’ te buigen, maar we zouden er zelf op dat moment geen ruimte voor gehad hebben tussen onze banken of naast onze stoelen. Het geluid zwol aan na een opzweepend tussenspel en toen we bij het ‘Ja, Halleluja, zie Hij komt’ aangekomen waren, zou niemand meer zeggen, dat de verschijning van de Heer der heerlijkheid zo overweldigend zal zijn, dat Hij alleen met gebogen knieën kan worden ontmoet. En er waren vast en zeker ook mensen die juist op dit moment méér hadden gewild dan alleen maar een orgel, dat domme orgel! Nee, liever een piano, maar dan natuurlijk wel met versterking, want wat heb je anders aan een piano in een grote kerk? En een drumstel, en gitaren, elektrische gitaren wel te verstaan, want hoe kun je anders een kerk vol bespelen? Snoeren en microfoons en batterijen en versterkers en bassen, die het ritme erin slaan en de lijven doen sidderen. Juicht allen, amen, amen! Eigentijds asjeblijft!

Knielen is uit

Er was een vergadering. Er stond een bijzonder project op stapel. De voorbereidingen vergden vele besprekingen. De hele gemeente moest

worden ingeschakeld. Daar moet je heel wat voor organiseren. We begonnen elke vergadering met gebed. We openden de bijbel. En dan was er ook kort gelegenheid om er samen iets over te zeggen. Het woord bijbelstudie was daarvoor wel ietwat te hoog gegrepen, maar toch: de bijbellesing aan het begin van de bijeenkomsten werd daardoor in ieder geval wel uit de sfeer van de traditionele vormendienst gehaald. Er werd hard gewerkt. De sfeer was uitstekend. Het was plezierig om met elkaar bezig te zijn. Er moest een bericht worden opgesteld voor de hele gemeente. Vroeger noemden we dat een foldertje, nu heette het een flyer. De hele gemeente werd opgeroepen om zich op het komende project voor te bereiden. Het woord verootmoediging werd gebezigd. We moesten allemaal letterlijk en figuurlijk op onze knieën gaan en onze gemeente in de handen van God leggen, stond er. En wie zou daarover ook maar iets dat op afkeuring leek, durven zeggen? Ik vroeg wie er ooit nog knielde in zijn of haar persoonlijke gebeden. Niemand. We waren ook niet van plan het tijdens die vergadering te doen. En niemand durfde voor te stellen om het dan ook maar eens niet slechts figuurlijk, maar letterlijk te doen in één van de komende kerkdiensten. D'r zou ook grote opschudding van komen. En sommigen zouden het rooms vinden. *Knielen is uit.* We hebben het gereserveerd voor liedteksten waarin we met donderende begeleiding alle machten hoe hoog en groot ook oproepen om te knielen of voor bijzondere projecten waarin de hele gemeente letterlijk en figuurlijk op de knieën moet, zonder dat ooit onze eigen knieën de mat raken, laat staan dat we ‘in het stof’ gaan. Er is een boek verschenen over een man die knielde op een bed violen, het is een bestseller geworden, en de auteur ontvangt er

misschien wel een literatuurprijs voor. De man die hij beschrijft is een zonderling: in zijn tuin knielde hij op een bed violen. Het is al genoemd een uiting van het zwartste calvinisme En heel literair Nederland valt er nu overheen. Och, och!

Eén keer knielen in je leven

We zaten op mijn studeerkamer. Ze zouden binnenkort trouwen. We spraken over de invulling van de kerkdienst. Liederen, een tekst, het formulier, de hele liturgie. Toen kwamen we toe aan het gebed. In het oude formulier stond daar het zinnetje bij: "Eventueel knielt hierbij het bruidspaar". Dat staat er in het liturgische katern niet meer bij. Ik herinner me dat er indertijd op synodes over is gediscussieerd: wel of niet knielen, wel altijd of altijd facultatief? En er is toen ook gesproken over de knielbanken. Daar zijn krakkemikkige toestellen bij, waar je als predikant even met je buik tegenaan moet gaan staan om te voorkomen dat op dat plechtige moment bruid en bruidegom voorover de kerk in rollen. Want ja, wij zijn het knielen niet meer zo gewend. En dan moet je er wel even extra attent op zijn... We hebben het gereserveerd tot eenmaal in het hele leven, en dan alleen voor gehuwden. En als ik de trouwlustigen erop wijs dat ze kunnen kiezen, is dat bijna altijd heel iets nieuws voor hen. Knielen hoort er toch bij in de trouwdienst? Wat zouden 'ze' er van zeggen als wij het eens niet deden? En je mag er tegenwoordig ook foto's van maken, toch? Als ze toch kiezen voor niet-knielen, vraag ik altijd naar de redenen. Want waarom zou een mens níét knielen? Wat zit er achter, als een bruidspaar dat niet wil? Daar komt dan een gesprek over, waarbij meer aan de orde komt dan de positie van de knielbank voor in de kerk. Maar ze kiezen bijna altijd voor wél-knielen. *Dat hoort nu eenmaal zo.* En als het moment daarvoor is aangebroken, zit de bruidsjurk vaak in de weg, worstelt de bruidegom met zijn lengte, het is ook allemaal wel erg ongemakkelijk in het driedelig pak dat net nieuw is. Want knielbanken zijn niet uitschuifbaar, de knielende houding is zo vreemd, het gebed is ook wel een beetje lang en het is allemaal zo buiten-gewoon, dat je er een gevoel bij overkomt van 'dat hebben we ook weer gehad' als alles zonder ongelukken is verlopen.

Krakende knieën

Hij was al oud. Ik bezocht hem graag. Zijn vrouw was kort geleden overleden. Ze waren héél lang getrouwd geweest. Wat gebeurt er als twee levens die zo versmolten zijn uit elkaar getrokken worden? Twee bladzijden die aan elkaar geplakt zijn, kunnen niet meer zonder beschadiging van elkaar gescheiden worden. Ik vroeg hem hoe het nu ging, hoe waren zijn dagen? Hij stond altijd op dezelfde tijd op, net als vroeger, zei hij. En dan ging hij altijd eerst bidden. En toen aarzelde hij even. "Ik doe dat

nu op de rand van mijn bed, zei hij. *Misschien vindt u dat wel niet goed, maar ik kniel niet meer.* Mijn knieën willen dat niet meer. En ik kan ook niet meer overeind komen". Ik heb niets meer gezegd.

In het stof

Ik heb maar een paar keer in m'n leven echt geknield. Was het niet de oude professor Lindeboom van wie bekend was, dat hij een bidkussen op zijn kamer had, waarop hij regelmatig neerknield? Dat meen ik ooit eens gelezen te hebben. En dat maakte me stil. *Met knielen ga je naar beneden, naar de grond, in het stof. Letterlijk.* Dan verneder je jezelf. Dan voel je dat verootmoediging meer is dan een woord dat onvertaalbaar is. Dan vallen alle grote woorden ter aarde. De rijke jongeling viel aan de voeten van Jezus. Johannes viel als dood voor de voeten van de verschijning van de Levende-tot-in-alle-eeuwigheden. David boog zich. God heeft gezworen dat elke knie zich voor hem zal buigen. In de psalmen lees je over buigen, knielen en zich neerwerpen. Bij het afscheid van de ouderlingen van Efeze op het strand van Milete boog Paulus de knieën. En dat zal niet figuurlijk gebeurd zijn. Hij zal het evenmin figuurlijk bedoeld hebben, toen hij aan de Efeziërs schreef dat hij zijn knieën boog om voor hen te bidden. En zal het ook niet letterlijk bedoeld zijn, als hij schrijft *dat alle knie zich zal buigen voor Jezus die door God uitermate verhoogd is?*

Grote woorden

Laat ons juichen voor de HEER.
Breng Hem lofoffers met geschal.
Ook bestaan er lofzangen in stilte.
Eerbied zoekt vaker zijn weg in de beheersing der gevoelens dan in het laten gaan ervan
Als "eigentijds" een criterium wordt, is normloosheid norm en het gevoel koningin.

Grote Woorden doden de beleving.

Ds. J.T. Oldenhuis is emeritus-predikant van de Gereformeerde Kerk te Groningen-Helpman

In het begin schiep God de hemel en de aarde (1)

Overwegingen bij het begrip 'tijd'

In De Reformatie van 7 en 14 mei en van 4 juni 2005 schreef dr. De Boer beharigenswaardige dingen over ons verstaan van Genesis 1. Het is alweer enige tijd gebruikelijk dat in de GKv kring, waartoe ik zelf behoor, een discussie over dit deel van Gods woord in alle ernst en diepgang zich aan het voltrekken is.

H. Post ■

De antwoorden op onze vragen over een mogelijk gebrek aan overeenstemming tussen hoe wij Gods woord lezen en onze wetenschappelijke opvattingen zullen van eerbied moeten getuigen voor Gods openbaring. Het zoeken van deze antwoorden moet gedaan worden met een hart dat verlangd de schriften beter te verstaan om God alle eer te geven. De antwoorden die uiteindelijk worden gegeven mogen Gods woord niet tegenspreken.

De Boer geeft met woorden van deze strekking een wezenlijk stuk essentie weer hoe wij naar deze materie behoren te kijken. Maar daarmee komt een zoekende menselijke geest nog niet tot rust en dat is eigenlijk maar goed ook. Onze "beherende taak" op aarde is niet alleen een passief opzien naar God in verwondering als het over zijn schepping gaat, maar eveneens in het actief leren begrijpen van talloze scheppingsuitingen. Blijkbaar bestaat er ook een "diep verlangen" om beide manieren van kijken eens aan elkaar te koppelen.

De schepping als begin van alles, ook van de tijd?

In de artikelen van De Boer is een veelheid van aspecten aan de orde gekomen. Wij willen in dit artikel ons zoveel mogelijk beperken tot de begrippen 'in het begin/tijd/scheppingsdagen', zoals ons dat in Genesis wordt verhaald. Daarbij zal het begrip 'tijd' vooral de nodige aandacht krijgen, maar ook enige kenmerken van de schepping in algemene zin. Wij denken aan teksten zoals verwoord in Gen. 1:1,2, 3,9,14,24,26 en 2:6, maar ook Joh. 1:1,2 en 5:17.

Dit brengt ons tot gezichtspunten die in de lopende discussie toch wel node worden gemist. Het bijzondere is dat ons tijdsbegrip op aarde aan ons informatie overdraagt waardoor het voor de mens als het ware een mediumfunctie bezit, maar dat het niet in absolute zin in het universum geldig is. Dit in tegenstelling tot een ander medium van informatieoverdracht. Wij vragen ons daarom allereerst af wat wij eigenlijk onder tijd moeten verstaan.

Is tijd wel een universeel verschijnsel of is tijd

alleen gekoppeld aan de planeet aarde en zijn bewoners of juist omgekeerd? Is tijd voor de Schepper een begrip waaraan hij zelf onderworpen is of hanteerde hij een ander soort tijd bij zijn scheppend bezig zijn? Is de tijd bij zijn scheppend bezig zijn geweest binnen zijn eeuwig bestaan, dat is vanaf zijn eeuwige verleden tot aan zijn eeuwige toekomst, gelijk aan onze werkweek op aarde? Spreekt de bijbel eigenlijk wel over een schepping van de tijd? Mag het handelen van God bij het spreken van zijn woord in 'het allereerste begin' gelijk gesteld worden aan de tijd waar de mens bij zijn verschijnen op aarde, aan onderworpen is geworden? Een veelheid aan vragen dringt zich op.

De schepping gaf ons ook de tijd

Het is naar mijn idee van belang dat wij duidelijk krijgen, welke antwoorden gegeven moeten worden op deze en dergelijke vragen. Het functioneren van de mens kan niet zonder de tijd waaraan zij/hij onderworpen is, dat is in ieder geval wel duidelijk. Ons handelen is te allen tijde gekoppeld aan ons begrip tijd. Talloze woorden (van de menselijke talen op aarde) doen ons daaraan denken: vandaag, morgen, toen, destijds, wanneer, agenda, heb je even tijd voor mij? Het kijken van de mens is altijd onderhevig aan de tijd. Voor de mens is tijd als het ware de drager geworden van al zijn gebeurtenissen, vooral daarom zouden wij tijd zelfs een informatiemedium kunnen noemen. De mens kan zich daarvan niet distantiëren en is er zelfs volledig aan onderworpen. Ons tijdsbegrip heeft voor de mens zowel een statische als een dynamische gerichtheid. Het eerste betekent dat tijd er gewoon altijd is; het hangt ons als het ware om de hals en dwingt ons soms te spreken in termen van 'ik heb tijd over of ik kom tijd te kort'. De dynamiek van de tijd drukt een tijdgerichtheid uit die alle gebeurtenissen voor ons nog eens in een bepaalde tijdsvolgorde plaatst. Wij worden er gewoon toe gedwongen om volgorde aan te brengen in ons doen en laten, daardoor bezit de tijd voor de mens een sterke toekomstgerichte karakteristiek. Hier kunnen wij

aansluiten bij wat de bijbel zegt over onze toekomst. Onze tijd is daarom een instrument in Gods hand. Deze beide kenmerken van de tijd geven de mens de vereiste manoeuvreerruimte bij zijn levensritme op aarde. De Schepper heeft voor de mens de tijd gekoppeld aan het rotatie-ritme van de aarde waardoor wij onze leeftijd hebben kunnen vaststellen; de aarde is naast onze daglengte tevens ons telmechanisme geworden waardoor wij een agenda hebben kunnen maken. Ook ons genetisch verouderingsproces is daardoor gekoppeld geworden aan de tijd.

Na de val in zonde werden Man en Mannin 'nog maar' 930 jaar. God stelde de klok van hun genetische constitutie enigszins bij, waardoor hun sterven pas na 930 jaar moest gaan intreden. Door de tijd aan de mens te geven schiep Hij een grote orde op aarde in de samenleving tussen volkeren en mensen onderling. Dit medium stroomlijnde zelfs de communicatie tussen de mensen. Tijd doet ook het verleden met de toekomst verbinden; deze toekomstgerichtheid is daarom ook een functie van de tijd waar de mens echter geen grip op heeft gekregen van zijn Schepper. Die toekomst is in Gods hand gebleven of de mens dat nu gelooft of niet. Door het invoeren van de tijd kon er zelfs voor de mens een toekomstgerichtheid ontstaan op een nieuwe hemel en een nieuwe aarde waar hij verlangend naar uit mag kijken.

Als wij de bijbel lezen dan zien wij bovendien dat de Schepper ook 'zes dagen heeft gewerkt' in zijn eeuwigheid en op de zevende dag rust neemt van zijn scheppingswerk. Zo komt de vraag op: is zijn tijdsbegrip eigenlijk wel gelijk aan ons tijdsbegrip? Heeft God de aarde dan echt in zes dagen geschapen, met zijn bewoners? Terwijl de wetenschap hierover toch heel anders spreekt.

De schepping als uiting van Zijn wil

Ons begrip tijd is daarom ook een enigszins geheimzinnig medium. Maar hoe staat het eigenlijk met ons kijken in de ons toegemeten tijd naar onze werkelijkheid? Kunnen wij op een zodanige wijze zien, dat wij de juiste conclusies kunnen trekken? Is datgene wat wij zien daarom ook de waarheid? Heeft elk mens dan zo zijn eigen waarheid? Of is er slechts één waarheid, te weten: Gods eeuwige aanwezigheid.

Wij geloven dat de Schepper zijn scheppende activiteiten heeft verricht in een zekere volgorde. De bijbel van Genesis 1-3 is hierover duidelijk. Maar alles gebeurde wél op zijn wilsmoment en naar zijn goedgevallen. Edoch, het *wereldbeeld* (zoals de wetenschap spreekt) dat hieruit voortvloeit, mogen wij niet identificeren met ons *geloofsbeeld* (zoals de bijbel spreekt), om de eenvoudige reden dat de bijbel ons hierover niet volledig uitsluit geeft. Maar indien ons wereldbeeld en ons geloofsbeeld niet aan elkaar gelijk zijn (wat naar het lijkt zo is), hoeft dat nog niet te betekenen dat tussen beide beelden strij-

digheid bestaat. De bijbel beoogt deze informatie blijkbaar niet te geven, omdat deze kennis geen kennis is die ons dichterbij de Heer brengt. Of dat deze kennis geen kennis is voor alle tijden en plaatsen. Of dat het geen kennis was die paste en ook nu niet past in de heilslijn van zijn volk, zijn kerk van alle tijden en plaatsen.

Ons kijken en daarmee ons oordelen is dus slechts een kijken in onze tijdgebonden werkelijkheid, terwijl de echte werkelijkheid, die niet aan tijd gebonden is, mogelijk anders is. Of onze werkelijkheid ziet slechts een dusdanig beperkt deel van de grote aan God gebonden werkelijkheid die niet aan tijd gebonden is, dat wij hieraan geen generale conclusies mogen verbinden waarmee wij suggereren dat het de echte waarheid omvat.

Dit roept enerzijds de vraag op of wij de waarheid dan niet door de Bijbel kennen, maar anderzijds ook dat ons kennen slechts onvolledig kennen is o.a. door onze tijdgebondenheid. De bijbel geeft veel teksten over ons onvolkomen kennen o.a. 1 Kor. 13:9,12. De bijbel spreekt ook over "mijn volk gaat te gronde door gebrek aan kennis", Hos. 4:6. Dit niet kennen krijgt de betekenis van een gebrek aan groeiend geloofsvertrouwen. Ef. 3:19 geeft de essentie weer waar het uiteindelijk op neer komt: "de liefde van Christus kennen die alle kennis te boven gaat, opdat u zult volstromen met Gods volkomenheid (*volmaaktheid*)". Dat andere door ons bedoelde kennen is het kennen in samenhang met zijn grote scheppingsuitingen. Matt. 10:26 "Want niets is verborgen dat niet onthuld zal worden". Of Matt. 13:35 "Ik zal bekend maken wat sinds de grondvesting van de wereld verborgen was". Of Luc. 8:17 "want niets dat verborgen is blijft geheim; alles wat verborgen is zal bekend worden en aan het licht komen", maar er staat wel een korte waarschuwing bij: "let dus goed op hoe jullie luisteren...". Opvallend deze waarschuwing, want wat kan een mens op veel verschillende manieren kijken, luisteren en concluderen.

Ons geloofsbeeld was niet gelijk aan ons wereldbeeld, zo zeiden we al, maar ons wereldbeeld is door ons tijdsbegrip ook nog relatief van waarde. Hieruit volgt dat zijn scheppingsactiviteiten niet persé plaatsgevonden behoeven te hebben in allerlei door de mens, met zijn instrumentarium, bepaalde 'gebeurtenispunten in de tijd'. Het is de mens die interpreteert omdat de mens niet anders kan, maar de mens hanteert daarbij wel zijn wetenschappelijke kennis dat, zo geloven wij, ons is aangereikt in diezelfde schepping. Uit deze dilemma's spreekt onze relatieve onkunde als wij over dit onderwerp met elkaar spreken.

De schepping als een harmonisch geheel

De vraag is nu aan de orde of onze tijd ook een universele en absolute waarde heeft. De bijbel geeft ons een mooi perspectief in Genesis 1:3. "Er moet licht komen en er was licht". Wij kun-

nen in kosmologisch (theorie over het heelal dat als een geordend geheel wordt beschouwd) opzicht niet over de tijd spreken als wij het licht buiten beschouwing laten. Het zichtbare en het onzichtbare licht is een verschijnsel dat God heel pertinent heeft geschapen, zo lezen we in vers 3. Dat betekent naar de wetenschap kijkend, dat de elementaire deeltjes en de vier grote natuurkundige wetten voorzover wij nu weten, konden gaan functioneren. Wij zullen voor de duidelijkheid dit wat breder toelichten omdat de bijbel ons in vers 3 een principieel perspectief biedt.

1. Het betreft allereerst de wet van de zwaartekracht; het is de zwakste van de vier krachten, maar hij bezit wel een oneindige reikwijdte. Het is de kracht die ons op aarde houdt en de aarde ook in een baan om de zon.
2. De andere kracht is de elektromagnetische kracht die eveneens een oneindige reikwijdte bezit. Deze kracht houdt de elektronen in een baan rond de kern van elk atoom.
3. De derde kracht is de sterke nucleaire kracht die slechts op zeer geringe afstand werkt, ongeveer ter grootte van een atoomkern. Deze houdt de deeltjes van de atoomkern, de protonen en neutronen geheten bij elkaar, maar is wel 100 maal sterker dan de elektromagnetische kracht.
4. De zwakke nucleaire kracht houdt niets bij elkaar maar speelt wel een belangrijke rol in zaken als radioactief verval (halfwaardetijd). Deze is wel 1000 maal zwakker dan de elektromagnetische kracht.

Wat een prachtig palet aan mogelijkheden heeft de Schepper de mens hiermee gegeven om door de eeuwen heen te gaan bestuderen, want deze informatie uit Genesis 1:3 vormt de basis van de wetenschappelijke kennis die gebruik maakt van zijn geschapen wetten. Wetten die de mens in heel zijn aardse bestaan mag gaan ontrefelen. De Schepper biedt ons als het ware daarmee een 'stuwmeer gevuld met kennis' aan. Die kennis mag de mens in de loop van zijn leven op aarde gaan verwoorden en gaan gebruiken. Het leven is daardoor één grote ontdekkingstocht geworden, waarin de mens zijn weg mag vinden samen met zijn Heer en Heiland. Deze ontdekkingstocht geeft voor de mens op aarde ook veel zinvolle arbeid, naast zijn zorg voor eten en drinken.

Zo ontdekten we (v.b.) dat de elektronen dezelfde elektrische lading, dezelfde spin, dezelfde massa hebben. Zij gedragen zich hetzelfde ten opzichte van andere deeltjes. Als deze gelijkheid niet bestond zou de wereld onbegrijpelijk voor ons zijn. Het is de bouwsteen van de materie en deze zijn identiek of ze nu uit de ruimte komen of uit een laboratorium. Wetenschap bestaat immers bij de gratie van wetten en verschijnselen die worden begrepen en waardoor er mee gewerkt kan worden om verschijnselen die niet worden begrepen tot duidelijkheid te brengen. De genoemde door God

geschapen wetten maakten het mogelijk dat er (2e v.b.) geweldige lichtstromen konden ontstaan door de vrijkomende lichtdeeltjes (fotonen). Zij hebben geen tijdrichting; zij bewegen 'voorwaarts door de tijd', hetzelfde als een antifoton zich 'achterwaarts door de tijd' beweegt. Zij bewegen zelfs met de snelheid van het licht voort, vanaf dát tijdstip tot nu toe en daarom staat de klok stil. En wel onze klok, indien deze mee zou reizen. Samenklontering tot sterren was daarbij op dat moment nog lang niet aan de orde; daar was nog veel ontwikkeling van die vier genoemde krachten voor nodig. Gods woord wijst ons op een eenvoudige wijze de juiste weg.

De schepping van licht

Een ander aspect van het licht uit Genesis 1:3 is dat de snelheid van zijn lichtdeeltjes begrensd is tot een maximum in de gehele geschapen kosmos. Elke denkbare snelheid is lager dan de lichtsnelheid. Ook mensen in snelle 'discoveries' (3e v.b.) zien deze lichtsnelheid hetzelfde als wij op aarde, ook al gaan ze nog zo snel. Het licht houdt 300.000 km/sec. Hoe dit komt, laten wij in dit artikel buiten beschouwing. Alleen deeltjes zonder massa zoals lichtdeeltjes kunnen zich, zo weten we, met de snelheid van het licht voortbewegen (Hawking). Een ander fenomeen waar wij rekening mee moeten houden is de zwaartekracht in de kosmos. Zo hebben berekeningen uitgewezen (4e v.b.) dat de tijd op de zon een seconde per zes dagen trager loopt dan die op de aarde. Door dit verschil in zwaartekracht begint onze tijd al te veranderen en is daardoor al geen absolute en universele geschapen grootheid. De bijbel spreekt er ook niet van, maar de bijbel spreekt wel over het geschapen licht. Blijkbaar is tijd in kosmologische zin relatief van waarde (Einstein). Tijd heeft niet alleen een relatieve betekenis, zoals we zagen; ook de ruimte waarin wij leven heeft dat. Beide begrippen moeten gekoppeld worden tot ruimtetijd; dit absolute medium brengt ons weer tot groter inzicht in wetten die bij diezelfde schepping tot stand zijn gekomen. Dit zo zijnde roept het vervolgens ook de vraag op in hoeverre analoog aan ruimtetijd, het begrip 'scheppen op zijn tijd' als scheppingstijd, ons ook verder kan brengen. Zijn wilsuitingen vormen immers een alles 'overkoepelende paraplú' die de schepping heeft voortgebracht. Hij deed dat in zijn tijdsvolgorde, naar zijn goeddunken en tijdens zijn eeuwige aanwezigheid. Deze voor de mens niet te begrijpen voorzienigheid is zijn Godsbestuur en daarmee ook zijn zorg over het lot van zijn overal aanwezige schepping. Zijn zorg is daarbij zelfs zonder grenzen of beperkingen, immers wie stelt de grenzen dan hij alleen.

Ir. H.Post houdt zich reeds jaren bezig met het spannings-element tussen wereldbeeld en geloofsbeeld. Javornik CZ/Vrouwenpolder NL. Opmerkingen en kanttekeningen zijn welkom op h.post.vrp@wanadoo.nl

Van rechtzinnig tot vrijzinnig (VIII)

De grote leermeester van Hendrik de Cock en zijn tijdgenoten

Met Muntinghe krijgen we de man in beeld die te Groningen de duidelijkste en wellicht ook grootste invloed heeft uitgeoefend op het theologisch onderwijs in de eerste decennia van de 19de eeuw. Zijn biograaf, A. Steenbeek, merkt op dat er tussen Muntinghe en de geest van zijn tijd een grote mate van *congenialiteit* bestond. Voor de Nederlandse Hervormde Kerk heeft hij - als opvolger van G. Kuypers - zijn bijdrage geleverd aan de totstandkoming van de bundel *Evangelische Gezangen* op 6 september 1805. Tevens was hij actief lid van het *Nederlands Zendingsgenootschap* en was hij lid van de *Commissie voor de joden*. In 1816 werd hij als preadviserend lid van de synode betrokken bij de reorganisatie van zijn kerkgenootschap.

H. Veldman ■

Hermannus Muntinghe ¹³²

Muntinghe (geboren 1752 te Termunten) had zijn theologische opleiding ontvangen in Groningen van o.m. Chevallier, Kuypers en Abresch, terwijl hij in Oosterse talen werd onderwezen door N.W. Schroeder, bij wie hij in 1775 promoveerde. Na een predikantschap in Buitenpost en Zeerijp werd Muntinghe tot hoogleraar benoemd in Harderwijk, 1780. Hij kwam eerder dan de zeer welsprekende J.H. van der Palm voor Leiden in aanmerking als hoogleraar, maar hij wenste niet naar Holland te vertrekken, waarna Van der Palm de Leidse benoeming alsnog kreeg. In 1798 volgde Muntinghes benoeming in Groningen voor kerkgeschiedenis, spoedig ook voor dogmatiek en andere theologische vakken. Hij werd voor kerkgeschiedenis vanaf 1823 bijgestaan door Th.A. Clarisse die hem kort daarna opvolgde. Muntinghe overleed in 1824. De 'lijkrede' werd gehouden door collega Ypey, naar aanleiding van Deut. 34:8a, waarin hij werd vergeleken met Mozes 'die duizenden door licht en leven ten zegen was geweest'.¹³³ "Den uitnemendsten dienst inzonderheid heeft hij bewezen aan alle opregte hoogschatters van waarheid en godsvrucht door het leveren van eene Geschiedenis der menschheid naar den Bijbel, volgens een ontwerp dat geheel nieuw was", aldus Ypey bij

Prof. dr. Hermannus Muntinghe
(1752-1824)

de academische herdenking van Hermannus Muntinghe.

Ten aanzien van de inhoud van Muntinghes theologisch onderwijs letten we eerst op zijn bijdragen aan de historiebeschrijving, waarbij

eerst de kerkgeschiedschrijving, daarna de beschrijving van de geschiedenis van de mensheid aan de orde wordt gesteld. Vervolgens zullen we een schets van zijn dogmatische inzichten presenteren. Daarmee lijkt er voldoende materiaal voor handen om de plaats van Muntinghe in de geschiedenis van kerk en theologie te bepalen.

Kerkhistorische inzichten

Het kerkhistorische werk van Muntinghe vindt men in zijn *Historia religionis et ecclesiae christianae*, in 1818 uitgegeven en tien jaar later in het Nederlands uitgekomen.¹³⁴ Dit geschrift bevat feitelijk niet veel anders dan een compendium van het in 1777 gestarte meerdelige handboek van de Wittenbergse theoloog en historicus Johann Matthias Schroeckh (1733-1808) en is daarmee dus niet origineel.

Heerspink tekent de kerkhistoricus Muntinghe als 'een man van ware liberteit' die de overtuiging was toegedaan 'dat men bij alle twisten de *humaniteit* moest bewaren, en dat er *ketters* geweest zijn, die hunne regtzinnige beschuldigers in godsvrucht en deugd verre overtroffen'. Het is opvallend hoe weinig Muntinghe over de Reformatie van de 16de eeuw informeert, hoe gering o.m. zijn belangstelling was voor het leven en denken van Calvijn - overigens geheel in overeenstemming met de visie van zijn collega Ypey. Wel heeft de Reformatie ervoor gezorgd dat het christendom een 'veel hoogere trap van volkomenheid beklommen dan te voren'.

Kerkgeschiedenis had volgens Muntinghe een praktische betekenis: het moest mogelijk zijn om in vele punten van de christelijke leer met elkaar van mening te verschillen, maar tegelijk met betrekking tot godsdienst en deugd eenstemmig met elkaar te denken. De kerkelijke consensus dient als stevige basis voor de consensus in de maatschappij.

Bijbelse cultuurgeschiedenis

Muntinghe was meer cultuur- dan kerkhistoricus, met speciale belangstelling voor de cultuur van de in de Bijbel voorkomende volken. Daarvan getuigt zijn (Nederlandstalige!) hoofdwerk *Geschiedenis der menschheid naar den Bijbel*, in 11 delen uitgekomen in de jaren 1801-1819. De bewondering van zijn tijdgenoten lijkt bijna te zijn overtroffen door die van P. Hofstede de Groot die in 1854 zijn oom en leermeester juist vanwege dit grote werk prees; het maakte vanaf het begin 'diepen indruk' op de latere voor mannen van de Groninger Richting: 'Muntinghe, den eersten schrijver in Nederland, die het denkbeeld van eene opvoeding des menschedoms door God veelzijdig heeft ontwikkeld'.¹³⁵ Een bijzonder belangwekkende gedachte die sinds de Verlichting niet meer weg te denken is uit de door het humanisme bepaalde beschouwingen over mens en samenleving.

Toch meende dezelfde Hofstede de Groot daarentegen dat Muntinghe geen affiniteit had tot wijsbegeerte en dat hij zelfs meende dat in diep nadenken een groot gevaar stak. In hoeverre de theoloog Muntinghe zich toch niet door een bepaalde filosofische houding laat kenschetsen - ieder is toch in meerdere of mindere mate een kind van zijn tijd? -, kan nog duidelijk worden als we zijn theologisch-filosofische inzichten nader onder ogen zien.

Het doel van Muntinghe met zijn omvangrijke studie over de bijbelse cultuurvolken is door hemzelf veelbetekenend omschreven. Zijn boeken moeten namelijk een soort bewijs leveren, namelijk van de vooronderstelling dat de Bijbelse Geschiedenis iets laat zien over de oorsprong en 'den trapsgewijzen voortgang van de verstandelijke en zedelijke beschaving des menschedoms'. In de Inleiding stelt Muntinghe: "Alle Bijbelsche verhalen komen volmaakt overeen met den trap der beschaving, waarop het menschedom telkens stond en stroken tevens volkomen met die onwraakbare opmerkingen over den gang der beschaving, welke ons de vergelijking van den onderscheiden staat van bijzondere menschen, en vooral van oudere en nieuwere volkeren aan de hand geven".

Cultuurhistoricus J. Huizinga wijst in verband met deze formulering voorzichtig op beïnvloeding van de Duitse denker Johann Gottfried Herder (1744-1803) die de termen 'organische samenhang' en 'ontwikkeling' in de geschiedwetenschap introduceerde. Men kan hierin tevens de klanken horen van het pedagogisch optimisme dat de Verlichting kenmerkte. Als doel van de mensheid gaf Herder aan: opgevoed worden tot 'ware humaniteit'. Dat sprak Muntinghe erg aan. Men zou Muntinghes visie in zekere zin een voorspel kunnen noemen van de positivistische theorieën van de Franse wijsgeer Auguste Comte (1798-1857) en de evolutionistische opvattingen van de Engelse natuuronderzoeker Charles R. Darwin (1809-1882). Muntinghe spreekt namelijk graag in termen van een positieve ontwikkeling als hij een schets geeft van 'de eerste kindsheid van het menscheijk vernuft' tot aan 'de verschijning van onzen gezegenden Verlosser op aarde'. Een andere kenmerkende trek in Muntinghes geschriften over de Bijbelse cultuurgeschiedenis is zijn waardering voor de Griekse schrijver Homerus. Men kan volgens hem Homerus nooit genoeg lezen en bestuderen om goed te begrijpen hoe de geschiedenis van de Bijbelse beschaving verloopt. De geschiedenis van het volk Israël in het Oude Testament en de ontwikkelingsgang van het Griekse denken komen volgens Muntinghe uit bij de leer van Jezus en de apostelen.

Sterk houdt Muntinghe zich bezig met uiteenzettingen over de landbouw en de veeteelt van het volk Israël en de haar omringende volken. Daarnaast ziet hij ontwikkelingen naar een

hoger plan als het gaat om 'de heerschende zinnelijkheid, gebrek aan kiesheid en fijnheid van gevoel, overmatige levendigheid van hartstochten en gastvrijheid'. Op een soortgelijke manier schetst Muntinghe de mogelijke ontwikkelingen in de taal: van klanken voor bepaalde aandoeningen tot namen voor dieren en mensen en daarna verder met het aanduiden van eigenschappen, tot dat de dichtkunst zijn intrede doet. Met name de profeet Jesaja is volgens Muntinghe een meester in het uitbeelden van gemoedsaandoeningen. In dit alles moet men God zien als leermeester en opvoeder van de mensheid. Een van de dingen die God de mensen ook stukje bij beetje heeft laten begrijpen, was de leer van de verlossing (door de Messias) en van een toekomstend leven; de nadere ontwikkeling van deze leerstukken stuitte op veel problemen, vooral op de stugge zinnelijkheid van veel volkeren. Steenbeek stelt in zijn biografie aan het slot van zijn exposé over 'Muntinghe als cultuurhistoricus' m.i. terecht dat deze geleerde van cultuurgeschiedschrijver langzamerhand veranderde in een dogmaticus die zich richtte op Jezus en Zijn levenswerk.

Kerngedachten

We maken vervolgens de overgang naar de inventarisatie van de kerngedachten die Muntinghe uitdroeg over de christelijke religie. We doen dat door nog één keer het woord te geven aan de Groningse kerkhistoricus Ypey bij gelegenheid van Muntinghes overlijden in 1824. In die rede onthult hij hoe bij zijn collega de ontwikkeling van de theologische gedachten heeft plaatsgevonden. Na eerst aangegeven te hebben dat Muntinghes onderwijs, geheel in de stijl van de Verlichting, tot doel had 'de bevordering van godsvrucht en zuivere deugd', vervolgt Ypey: "Door dezen weg kreeg de voortreffelijke man mede allengs meer duidelijk inzichten in de gansche godsdienstleer van onze belijdenis. Vele leemten en gebreken, vele misbegrippen en ongegronde opvattingen van vroegere en latere godgeleerden vond hij, niet in die leer zelve, maar in de manier waarop zij van niet weinigen werd voorgedragen. Te dien opzichte heeft hij als een godgeleerde van onbekrompene denkwijze, die vrij was van vooroordelen met zijnen tijd vooruitgaande, veel verbeterd. Met 's mans eigene woorden, niet zeer lang geleden tot u gesproken, mag ik mij hier uitdrukken. Het eene of andere, te voren voor waarheid gehouden, had hij verworpen. En aan verscheidene zijner denkbeelden had hij, op duchtige gronden, eenen anderen vorm en eene andere rigting gegeven. Nogtans [...] was het zijne oprechte betuiging voor den Kenner van zijn hart en voor u, dat zijn geloof aan de hoofdwaarheden van het Evangelie hoe langer hoe meer vastheid en sterkte had gekregen".

We menen hier een kernpunt van de vraag naar het hoe en waarom van de veranderende

visie op de dogma's van de kerk in beeld te hebben gekregen: Muntinghe wilde onbekrompen, zonder binding aan vooraf bepaalde, kerkelijke dogma's een herformulering, eigenlijk een vereenvoudiging tot stand brengen van de leer van de bijbel. De dogmatische onderwerpen waarin de bedoelde veranderingen hebben plaatsgevonden, gaan we nu wat breder uitwerken. Maar vooraf nog een opvallend bericht uit de mond van Muntinghe zelf; het geeft wat zijlicht op de vraag of hij met zijn opvattingen wel op brede steun van kerk en kerkvolk zou kunnen rekenen. Daarbij mogen we aannemen dat Muntinghe zich bewust was van het feit dat hij op meerdere onderdelen van de dogmatiek zich niet meer bewoog in de lijn van de gereformeerde traditie. Daarom acht hij het een gelukkige zaak dat zijn dogmatisch hoofdwerk, *Pars Theologiae Christianae Theoretica*, in het Latijn was geschreven. Hij schrijft namelijk aan een vriend: "het is nog de tijd niet, om al wat daarin voorkomt in het Nederduitsch aan het algemeen mee te delen; zulks zou gevolgen kunnen hebben, welke niet goed zouden zijn".

Opvoedingsgedachte centraal

Volgens biograaf Steenbeek³⁶ wordt Muntinghes dogmatiek beheerst door de opvoedingsgedachte. Deze is zó bepalend dat zelfs de leer der verlossing door Jezus Christus behandeld wordt in het kader van de 'opvoeding der mensheid tot zedelijke volmaaktheid en het genieten van de hoogste zaligheid'.

De opvoeding van de mens geschiedt door middel van het woord van God, het goddelijk onderwijs. De betrouwbaarheid van de Heilige Schrift wordt door Muntinghe beleden en tegelijk verbonden aan de criteria van authenticiteit en integriteit. Daar buigt Muntinghe graag voor en hij houdt het gezag van de Schrift hoog omdat haar inhoud geloofwaardig is. En waaraan ontleent zij die geloofwaardigheid? Wel, aan het feit dat de bijbelschrijvers ieder voor zich door tijdgenoten gecontroleerd konden worden en dus geen 'onzin' konden vertellen, geen vervalsingen konden invoeren.

De inhoud van de Schrift is deze: ze bevat de beginselen van een godsdienstleer. Deze liggen verspreid door de hele Schrift. Het is de taak van de rede, 'sanioris hermeneutices auxilio', om die beginselen tot een systematisch geheel te verbinden. En volgens Muntinghe heeft de rede verder een drieledige taak, nl. 'in doctrinarum religionis inventionem, illustrationem ac defensionem'. Dat blijkt bij Muntinghe in te houden dat de rede werkzaam en behulpzaam is bij de exegese, de dogmatiek en de apologetiek. Misbruik van de rede ziet Muntinghe in de eerste plaats daar waar een theoloog zich in zijn bijbellectuur niet bedient van de juiste methode, d.i. de grammaticale methode om de zin der woorden te verstaan. De rede heeft in Muntinghes visie een voluit positieve inbreng, omdat naar zijn opvatting de godsdienstleer zelf alleszins redelijk is. Waar Martin Luther de

rede beschouwt als de moordenaar van het geloof, als 'die Bestie, welche der Glaube der Hals umdrehet und erwürget', en alles wat geloof heet als onmogelijk, ongerijmd en leugenachtig te bestempelen, daar is Muntinghe juist een en al lof voor het 'hulpmiddel' van de rede. De terughoudendheid van Steenbeek, als het gaat om Muntinghes idee van de macht van de rede over de leer der kerk zelf willen we niet geheel voor onze rekening nemen. Het geheel van Muntinghes dogmatische inzichten ligt sterk verankerd in het gedachtegoed van het Verlichtingsoptimisme dat we zien beïnvloed door 'de rede'. Daartoe moge ook het overzicht dienen dat we in ons *slotartikel* geven.

Drs. H. Veldman is kerkhistoricus en woont in Zuidhorn

- 132 Over Hermannus Muntinghe verscheen een biografie door A. Steenbeek ('s-Gravenhage 1931). Een samenvattend overzicht van zijn leven en werk geeft A. de Groot in *BLGNP* IV, 337-339.

- 133 J.B.F. Heerspink, *De godgeleerdheid en hare beoefenaars aan de Hoogeschool te Groningen, gedurende het 250-jarig bestaan der Academie*. Tweede gedeelte, 1752-1864. Groningen 1875, 101.
- 134 H. Muntinghe, *Geschiedenis der godsdienst en der christelijke kerk*. Vert. J. Muntendam. Groningen 1828.
- 135 P. Hofstede de Groot, *De Groninger godgeleerden*, 12. Over de opvoeding, de *Erziehung*, als proces waarin God de mensheid heenleidt tot steeds hogere doelen, kan men een lijn ontwaren vanaf de kerkvaders Clemens van Alexandrië, Origenes en Tertullianus via G.E. Lessing naar de opvattingen in de Verlichting. Er is sprake van een moreel-religieuze vooruitgang van de mensheid, dank zij het samenspel van rede en openbaring. W. Stoeker, *De Christelijke Godsdienst in de Filosofie van de Verlichting*. Assen 1980, 116, noot 86.
- 136 Steenbeek, a.w., hoofdstuk 4: Muntinghe als dogmaticus, 127-148

Zuidwolde (Dr.) - nieuw adres ds. C.T. Basoski: Molenstraat 8, 7921 KM Zuidwolde, tel. 0528-373959.

Harlingen - beroep aangenomen: J.G. van der Hoeven te Groningen.

Delft - beroep aangenomen: A.S. van der Lugt te Rotterdam-Stad (werk onder minderheden)

Ten Boer-Zuid - bedankt voor beroep: H.G. Gunnink te Hardenberg-Centrum

Classis Groningen - toegelaten tot de dienst van het Woord: kandidaat J. Oosterhuis

KERNREDACTIE:

Dr. E.A. de Boer,
Prof. Dr. B. Kamphuis

OVERIGE REDACTIELEDEN:

Drs. A.L. Th. de Bruijne, Drs. I.D. Haarsma,
Prof. Dr. G. Kwakkel, Drs. B. Luiten,
Drs. K. de Vries, J. Westert.

MEDEWERKERS:

J.J.D. Baas, Drs. E. Brink, J.M. de Jong,
Ds. G. Riemer, Dr. J. Smelik,
Drs. H. Veldman

BLADMANAGEMENT:

Mevrouw M.T. Kremer
Scholma Druk bv, Postbus 7
9780 AA Bedum, tel. 050 3013636

Alle stukken voor de redactie bij voorkeur per
E-mail: reformatie@scholma.nl, ingeval per
post via bovengenoemde postbus.
Uitgever: Print Media bv, Bedum

Technische realisatie:

Scholma Druk bv, Bedum

ADMINISTRATIE EN

ADVERTENTIES:

Scholma Druk, postbus 7,
9780 AA Bedum.
Telefoon: 050 - 3013636.
Fax: 050 - 3012732
(o.v.v. Reformatie).
E-mail: reformatie@scholma.nl
Aanlevering advertenties in overleg.
ING Bank: 66.30.92.620

ABONNEMENTSPRIJZEN:

€ 49,50 per jaar
studenten € 19,50;
buitenland € 109,00
- abonnementsjaar loopt van
1 januari t/m 31 december
- opzegging van het abonnement dient 1
maand voor aanvang van het nieuwe abon-

nementsjaar schriftelijk of per e-mail te
geschieden (voor 1 december)
Losse nummers € 1,50 (incl. porto).

De Reformatie is op Daisy cd-rom
verkrijgbaar bij de Chr. Blinden-
bibliotheek voor blinden en slecht-
zienden. Tel. (0341) 565477.

ADVERTENTIES (acquisitie en verkoop):

J. Hoogenboom, tel. 050-4091204,
fax 050-4091252
e-mail: info@hoogenboom-communicatie.nl
Prijs: € 0,45 per mm.
Contracttarief op aanvraag.

Zonder schriftelijke toestemming van de uit-
gever is het niet toegestaan artikelen uit dit
blad over te nemen.

Web: www.dereformatie.nl
ISSN 0165-5191

Pastoraat op pagina 2

K. de Vries ■

Goede herder

Ds. Klaas van den Geest moet wel een goede pastor zijn. Blijkens een vraaggesprek in het ND van 8 september komt hij namelijk van tijd tot tijd in aanraking met homo's. Dat feit op zich is al opmerkelijk. Niet elke predikant maakt dat mee. Waarom niet? Zijn er te weinig homo's? Wonen ze allemaal in Hengelo en omgeving? Of durven ze bij veel collega's van Van den Geest niet 'uit de kast te komen'? Omdat ze al bij voorbaat bang zijn veroordeeld te worden?

Hoe dan ook, als het een predikant gegeven is wel in contact te komen met homo's, dan is dat een gelukwens waard. Kennelijk slaagt hij erin om datgene uit te stralen wat Christus uitstraalde. De Goede Herder trok hoeren en tollenaars naar zich toe. Bij Hem voelden ze zich welkom en veilig. Toch zullen zij Christus er nooit van verdacht hebben dat hij tollenaarspraktijken en prostitutie goedkeurde. Zij niet. Anderen kwamen wel met verdachtmakingen. *Hij is een vriend van tollenaars en zondaars.* Gelukkig heeft Christus niet naar aanleiding van die kritiek zijn handelwijze aangepast.

Pastorale adviezen

Op een congres over pastoraat vertelde ds. Van der Geest iets over zijn benadering van homo's. Eerst de diepte in om hun identiteit in Christus helder te krijgen. Alleen op die basis kan iemands gedrag aan de orde komen. Anders gezegd: eerst de liefde, de genade en de vrijheid van Christus; daarna de vernieuwing naar het beeld van Christus. Over het uitgangspunt daarbij is Van den Geest helder: de Schepper heeft seksualiteit bedoeld voor man en vrouw. De bijbel is dan ook nergens positief over homoseksualiteit. Maar hoe ziet dat proces naar vernieuwing er dan uit? Dat hangt mede af van de startsituatie van waaruit je begint. Bij een homo zon-

der relatie is die anders dan bij een homo die zo in nood is, dat hij zichzelf prostitueert en zich te vies vindt voor de gemeente. Bij de eerste dringt Van den Geest aan op seksuele onthouding. De laatste adviseerde hij wel eens om te beginnen met "de prostitutie af te zweren en een vaste vriend te zoeken".

Het kan niet

Je kon erop wachten dat dit advies reacties zou oproepen. Spreken over pastorale adviezen, los van de concrete persoon aan wie ze gegeven zijn, roept altijd vragen op. Bij mij rijzen ze ook. Bijvoorbeeld: Is iemand die zo in nood is dat hij zichzelf prostitueert wel in staat tot het een vaste relatie? Wat bedoel je precies met belofte van trouw? Is dat inclusief de belofte van lichamelijke nabijheid? Of bedoel je daarmee ook lichamelijk eenwording? Zo zijn er nog wel meer vragen. Maar ik slik ze haastig weer in. Want het wordt meteen casuïstiek: droogzwemmen aan de hand van abstracte, theoretische voorbeelden. Waarbij ik niet de wanhoop kan horen in de stem van de hem die voor mij zit. Noch de onmacht lezen in zijn ogen.

Daar vooral zit het kwetsbare van wat Van den Geest doet. Dat hij pastorale adviezen ter sprake brengt in een abstract kader, los van concrete mensen. Eigenlijk kan dat niet. Want pastorale adviezen los van concrete mensen worden onmiddellijk opgevat als ethische richtlijnen. En daarmee verward. Dat misverstaan overkomt Van den Geest ook blijken de ingezondens. Jammer, want het schiet aan zijn intenties voorbij. Als ik mijn best doe kan ik me voorstellen in uitzonderlijke situaties met vergelijkbare suggesties te komen als Van den Geest doet. Maar misschien is het beter om ze niet ter beoordeling voor te leggen aan mensen die de persoon in kwestie niet kennen, zoals gemeenteleden of krantenlezers. Het is soms al moeilijk genoeg om de broeders op een

smalle kerkenraad tot 'meevoelen' te brengen. Dat kost lange uren en veel emotie. Want je vraagt mensen om een oordeel waartoe ze niet of nauwelijks in staat of bevoegd zijn. Dat kan zo gemakkelijk fout gaan.

Leeuw en/of lam

Heeft de priester Antoine Bodar dus gelijk als hij zegt "Ik wil een leeuw zijn op de kansel, maar een lam in de biechtstoel" (ND, 17 september)? Het is prachtig gezegd. Alleen, als ik op de kansel volsta met leeuw te zijn, blijft die biechtstoel dan niet leeg? Licht daar toch niet de kern van waarheid in het openlijk noemen van voorbeelden uit het pastoraat door Van den Geest? Trouwens, hoe publiek was de herderlijke zorg van Christus aan tollenaars en hoeren? Het bleef in elk geval niet verborgen. Er werd over gepraat.

Als je alleen over de normen en richtlijnen durft spreken en eigenlijk niet openlijk woorden durft geven aan het feit dat wij mensen met zijn allen die norm dus never nooit halen, dan kunnen homo's, gescheiden mensen en anderen het gevoel krijgen eruit geschopt te worden.

Van den Geest wil geen homologe kerk. Hij wil een gemeente van Christus die tollenaars en hoeren duidelijk maakt dat ze welkom zijn. Terwijl die mensen tegelijk heel goed beseffen dat hun activiteiten niet worden goedgekeurd. Christus is de enige die beide zaken (het aangaan van zondaars en het hooghouden van Gods bedoeling) feilloos wist te combineren. Die perfecte balans vindt niemand van ons. Op de één of andere manier wordt het bij ons al gauw óf te mild óf te streng. Waarom lukt het ons niet? Is dat misschien omdat Hij de enige zonder zonde is? De enige in balans?

Ds. K. de Vries is predikant van de Gereformeerde Kerk te Alphen a/d Rijn

PERSBERICHT

Kerkdienst vanuit de Gereformeerde Kerk vrijgemaakt in Deventer via Radio 747 AM op zondag 23 oktober 2005, 17.02 uur
Op D.V. zondag 23 oktober a.s. wordt via de radio een kerkdienst uitgezonden van de Gereformeerde Kerk vrijgemaakt in Deventer. Voorganger in die dienst is ds. Wim van Wijk; hij preekt over het thema 'Jezus - de bron van het zuiverste water'. Voor meer info, zie www.zvk.nl.

PERSBERICHT

Donatus komt met een speciale zorgverzekering voor kerkelijke medewerkers

Zoals bekend gaat op 1 januari 2006 ons zorgstelsel veranderen. In hoofdzaak komt die verandering hierop neer dat het onderscheid tussen ziekenfonds- en particuliere verzekering verdwijnt. Vanaf 1 januari 2006 is er één zorgverzekering voor iedereen. Die verzekering kent een wettelijk vastgelegd basispakket. De zorgverzekeraars zijn verplicht iedereen, dus ook (chronisch) zieken en gehandicapten, te accepteren.

Gebleken is dat er vooral onder de mensen die nu in het ziekenfonds zitten, veel onrust is.

Wat staat hun te wachten? Komt men in aanmerking voor een zorgtoeslag en hoeveel bedraagt die? Voor welke verzekeraar moet men kiezen en betaalt men niet teveel premie?

Voor medewerkers in kerkelijke organisaties bereidt Donatus een zorgverzekering voor met een uitgebreide dekking tegen een zeer gunstige premie. Donatus onderhandelt daar momenteel over met een aantal grote zorgverzekeraars.

De kerken en andere bij Donatus verzekerde instellingen zullen daarover ten behoeve van hun werknemers in het najaar door Donatus worden geïnformeerd.

Meer informatie? Bel (073-5221700) of mail (info@donatus.nl) met Donatus of kijk op de website. (www.donatus.nl) onder "nieuws"

lied van de week

Het lied van de week voor zondag 23 oktober is gezang 350 uit het Liedboek. Een bespreking daarvan heeft gestaan in De Reformatie van 31 oktober 1998, jaargang 74 nr. 5

Hervormden

Nederlands Dagblad. De krant voor christenen.

Er is een krant die het dagelijkse nieuws brengt vanuit een breed christelijk perspectief. Dat is het Nederlands Dagblad. Dus niet alleen voor leden van de Protestantse Kerk, christelijk-gereformeerden of Nederlands-gereformeerden, maar ook voor u. Kijk op www.nd.nl voor meer informatie of voor een proefabonnement, of bel gratis met 0800-222 3333.